

Жанна О. Янковська
(Рівне)

ПОЕТИЧНА СИМВОЛІКА ХЛІБА В УКРАЇНСЬКОМУ ОБРЯДОВОМУ ФОЛЬКЛОРИ

Chleb był od dawna u ludu ukraińskiego symbolem duchowości, czystości moralnej i kultury wewnętrznej. W folklorze ukraińskim symbolika chleba łączy się m.in. z kultem księżyca i słońca. Już sama forma zewnętrzna chleba ma znaczenia symboliczne (okrągły kształt chleba i słońca). W kulcie bóstwa nowego urodzaju ma swoje korzenie zwyczaj wnoszenia symbolicznego snopa zboża do domów w okresie Bożego Narodzenia. W niektórych pieśniach symbol chleba funkcjonuje w systemie „trójcy astralnej”, dawnej pogańskiej i nowej chrześcijańskiej.

W celu odtworzenia wewnętrznej treści poetyckiej symbolu chleba w folklorze ukraińskim autorka przeanalizowała liczne teksty ukraińskich pieśni obrzędowych, związanych z poszczególnymi etapami obrzędowego roku kalendarzowego, takich jak *koladki* (pastorałki) i *szczedriwki* (Boże Narodzenie i Nowy Rok), pieśni zapustne śpiewane w czasie *maślanego tygodnia*, *wiesnianki*, które wiążą się ze świętami Wielkanocy, pieśni *rusalne* (śpiewane w Zielone Świątki), *kupalskie* (świętojańskie), pieśni *petriwczane*, powiązane ze świętem Piotra i Pawła, pieśni żniwne i dożynkowe, a także pieśni śpiewane podczas obrzędu wesela.

На нинішньому етапі розвитку цивілізації і власне становлення української держави народ визначає власні ціннісні орієнтації, які в усі часи знаходили своє відображення у фольклорі. А фольклор, як відомо, є не лише формою колективної творчості. Саме по фольклору можна судити про рівень національного менталітету, генетичної пам'яті народу, що формує моральні та духовні цінності, якими живе нація, незалежно від того, що відбувається в суспільстві.

Саме зараз, після часів, коли народна творчість була в стані сповільненого розвитку, навіть насильницького забуття, у духовному „підпіллі” і, саме зараз, коли нація в прискореному темпі намагається відродити

і повернути втрачені духовні скарби, фольклор є благодатним матеріалом для різностороннього дослідження.

Особливо привертає увагу багатогранна та різнорідна система фольклорних поетичних символів. Одним з домінуючих таких символів у народній творчості є хліб як основа хліборобської нації, як її духовна і моральна цінність. Хліб для нашого народу був і залишається не лише категорією виміру добробуту. Він значить для нас багато більше. Хліб здавна був для українців мірилом духовності, людської, внутрішньої культури, моральної чистоти, совісті. Хліб в усі часи уособлював в собі високу і багату символіку. Він є ніби тією священною віссю, кругом якої проходить, обертається все життя людини від народження до самої смерті. Хліб — це знак самого життя, його обожають, до нього звертаються як до живої істоти, з ним поводяться бережно, ставляться з благоговінням. „Хліб в Україні-Русі в давнину мав надзвичайну шану й уважався святим. І селяни іншої назви для хліба, як „святий хліб”, „святий хлібець”, не знали. Коли принадково упаде кусень хліба на землю, його піднімали з святістю й цілували-перепрошували”¹, — зазначає Степан Килимник у своїй праці „Український рік у народних звичаях в історичному освітленні”.

Мета нашої роботи — довести цілісність національного світогляду, що існує у глибинній національно-культурній традиції (від Трипільської культури до сьогодні) й у всеохопності національного світогляду мислення (природно-астрального, господарського, родинного), в основі якого є хліб як символ, як ідея і як незмінна основа людського життя; розкрити поетичне образносимволічне національне мислення, що реалізується у словесних фольклорних текстах, пов'язаних із символом хліба.

Завданням цієї статті є:

1. Дослідити специфіку символу хліба у контексті культу Місяця та культу Сонця, їх трансформації та взаємодії.

2. Дослідити специфіку взаємодії річного кола Сонця, річного родинного і вікового циклу та господарського циклу свят, головним елементом яких є хліб (різні форми випеченого хліба — калета, паска, короваї, калач, книш, паляниця, жайворонки, голубки, зерно, колосся, Дідух, вінки, коливо тощо).

3. Розкрити образно-символічні, поетичні форми хліба у пісенних

---

¹ Килимник С., *Український рік у народних звичаях в історичному освітленні*. Київ, 1994, Т. 2. с. 481.

текстах, специфіку семантики, трансформацію значень у процесі накладання давніх вірувань і християнської традиції.

В наукових дослідженнях минулого та сучасності зустрічаємо висвітлення окремих аспектів значення хліба в українському фольклорі. Зокрема, про хліб як субстантив святості, вічності, як елемент людського буття дізнаємося з праць В. Скуратівського, О. Воропая, С. Килимника. Фольклор з точки зору духовноціннісних орієнтирів розглядають Сумцов Н. О., Потєбня О. О., Виноградова Л. Н. У роботах Крутя Ю. З. „Хліборобська обрядова поезія слов'ян” та Виноградової Л. Н. „Зимня календарная поезія західних і східних слав'ян” бачимо зіставлення світоглядних орієнтирів, виражених в обрядовому фольклорі у різних слов'янських народів. Космогонічну символіку фольклору найбільш яскраво висвітлює Ксенофонт Сосенко у дослідженні „Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера”.

Матеріал про поетичну символіку хліба в українському фольклорі дуже розрізнений, фрагментарний, носить часто прикладний характер. Тому ця тема заслуговує на увагу, вимагає концентрації, конкретизації та класифікації матеріалу, більш глибокого та різностороннього осмислення. Новизна дослідження полягає також в тому, щоб довести, що хліб є визначальним символом в обрядовому фольклорі (а у виконанні обрядів закладено основи саме духовних переконань людини), і не лише тому, що є життєдайним з фізіологічної точки зору, а й тому, що є ще її визначальним моральним імперативом. І кожен обряд має свої варіанти та нюанси у значенні цього символу.

Перш, як звернутися до конкретизації та аналізу поетичного символу хліба в обрядовому фольклорі, слід зауважити, що символічними вже є самі форми хліба, відображені та використовувані в українській обрядовості. Наприклад: колос, сніп, зерно, кутя, житній хліб, різного роду ритуальні хліби. До кожного свята чи обряду випікався хліб певної форми, що мала чисто символічне, часто навіть магічне значення.

Життя хлібороба-українця в давнину повністю було підпорядковане календарним хліборобським обрядам. На річне коло Сонця накладався річний хліборобський цикл та мале коло родинної обрядовості, пов'язане з календарними обрядами, утворюючи, отже, потрібне обрядове коло, в якому наскрізним є поетичний символ хліба з усіма своїми похідними та багатою варіативністю. Морально-етичні норми та естетичні уподобання українського народу знайшли свій вияв у хліборобських обрядах і фольклорі, де основним символічним імперативом є хліб. У тій чи іншій формі він фігурує по суті в усьому обрядовому фольклорі,

святах, звичаях, означаючи життя й багатство, злагоду, щастя, миролюбність, інші найбільш священні моральні порухи українців.

Спробуємо розглянути варіанти символу хліба та його похідні у вищезгаданому потрійному колі обрядового фольклору, де зберігається культ хліба як символ космогонічний (і насамперед символ сонця) та домінуючий символ у річному циклі хліборобських та пов'язаних з ними обрядів.

З самого початку, відколи українці почали вирощувати та випікати хліб, традиційно він мав круглу форму і вже цим самим символізував сонце, яке було одним з найбільш культивованих божеств (Дажбог) у дохристиянський період. Як зазначав Ю. З. Круть у дослідженні „Хліборобська обрядова поезія слов'ян”, „сонце вважалось творцем урожаю, першопричиною земних природних явищ. Йому поклонялися, перед його всемогутністю схилялися, до нього звертали свої погляди, виголошували певні обрядові формули”², саме тому, мабуть, і перші хлібні пожертвування були принесені Сонцю. Початок річного кола сонця („народження сонця”, „сонцестояння” або „сонцеворот”) співпадає з початком хліборобського циклу обрядів, які в похристиянську епоху знайшли свій вияв у святі Різдва Христового і відбилися в обрядовому фольклорі (колядках, щедрівках, віншівках, засівалках, театралізованих діях). Вважаємо, що за давньосимволічним значенням обрядового хліба до цієї ж групи свят слід віднести Андріїв день (13 грудня). Це свято передувало „народженню сонця”, а калета (обрядовий корж) є його символічним образом. Саме тому, очевидно, у багатьох місцевостях калета під час театралізованої гри підвішувалася до сволака на червоній стрічці та підтягувалася вгору, будучи недосяжною для учасників дійства. З цього приводу Сумцов Н. О. зазначає, що „на самый канунъ Андреева дня «калета» попала, можно думать, съ Рождественского праздника. У литовцевъ тождественный обрядъ бываетъ в праздник Рождества Христова”³. А в праці К. Сосенка читаємо, що надкушена калета — це символ „меншіючого місяця”⁴. Обряд калети закінчує річне коло сонця, тому калету з’їдають, що символізує „смерть сонця”.

Щодо форм хліба на різдвяні свята, то вони були дуже різноманітні:

² Круть Ю. З., *Хліборобська обрядова поезія слов'ян*. Київ, 1973. С. 5.

³ Сумцов М. О., *Сборник статей по истории южнорусской народной словесности*. Київ, 1886. Т. 1. С. 11.

⁴ Сосенко К., *Исторична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера*. Київ, 1994. с. 55.

житній, пшеничний або збірний сніп (Дідух, Дід, Коляда), кутя, паляниці, книші, пироги.

Дідух був символічним божеством нового врожаю. Тому господар, ставлячи його на покуті, промовляв слова такого змісту: „Наситив еси, напоїв, нагодував, нагрів нас і нашу худібку, оберіг нашу ниву, — подай це ще краще нового року”⁵.

Інші форми хліба зосереджували в собі мітологічну символіку — були космогонічними символами астральної трійці (сонце, місяць, зорі чи сонце, місяць і дрібен дощик) або якихось елементів із неї. І найголовнішою функцією, яку виконувала вся ця система хлібів-символів була функція заклинання на новий урожай. Яскравим свідченням цього є обрядові тексти колядок, щедрівок, заклинань, віншівок, засівалок, театралізованих дійств:

Стоїть же, стоїть нова світлонька,
А в тій світлонці тисовий столик,
При тім столику три гості сидять,
Три гості сидять, три товариші.
Один товариш — ясне сонечко,
Другий товариш — та місяченько,
Третій товариш — та дрібен дощик...
Сонце же мовить: „Нема над мене.
Як же я зйду в неділю рано,
Огрію ж бо я гори й долини,
Гори й долини, поля й дуброви;
Морози спадуть, а роси стануть”.
Місяць же мовить: „Нема над мене.
Як же зйду я разом з зорями,
Урадуються гості, гості в дорозі,
Гості в дорозі війська в обозі”.
Дрібен дощ мовить: „Нема над мене.
Як же я піду три рази мая,
А зрадується жито, пшениця,
Жито-пшениця, всяка пашниця.
Будуть снопоньки, як повозоньки,
Будуть копоньки, яко звіздоньки”⁶ (С. 264).

У цій колядці чітко виведено образ астральної трійці у вигляді „трьох гостей, трьох товаришів”, серед яких найголовніше „ясне сонечко”, бог-Сонце, Дажбог, якому поклонялися, закликаючи майбутній урожай. Всі сили, які відповідають за новий хліб, роззосереджуються

⁵ Килимник С., *Український рік у народних звичаях...* С. 23.

⁶ Календарно-обрядові пісні. Відповідальний редактор М. М. Пазяк. Київ, 1987 (Тексти колядок і щедрівок з вказівкою на сторінку взяті з даного видання).

в космогонічному символі астральної трійці (сонце, місяць, дрібен дощ). Аналогічною за основною семантикою символів є й інша колядка:

Пан господар, уставай з постелі
 Уставай з постелі, застеляй столи,
 Застеляй столи, клади калачі,
 Клади калачі з ярої пшениці:
 Що первий гостю — ясен місяцю,
 А другий гостю — ясне сонечко,
 А третій гостю — дрібен дощ іде.
 Що звір у полі, товар у дворі,
 Дарує Господь два лани жита,
 Два лани жита, третій пшениці,
 Третій пшениці на паляниці,
 Четвертий проса — колядка довша,
 А п'ятий вівса — колядка уся... (С. 265).

Крім названого вже мітологічного символу астральної трійці у цій колядці є й інші символи хліба. Так колядники звертаються до господаря: „Клади калачі з ярої пшениці”. Калач (корочун) — обрядовий хліб з нового врожаю (ярої пшениці) є не лише космогонічним символом, він по суті є даром при зустрічі найкращих гостей („ясен місяць”, „ясне сонце”, „дрібен дощ”), а отже і благодатної весни, що є запорукою нового врожаю. В даному тексті подибуємо уже й християнський мотив: „дарує Господь два лани жита, два лани жита, третій пшениці”. „Два лани жита” символізують хліб щоденний, а „третій пшениці на паляниці” — хліб святковий. Ідентичну символіку частково спостерігаємо в колядці:

... Та ми ж того турка ізвоюємо
 Та й стрілоньками зреверуємо.
 Та насіємо два лани жита,
 Два лани жита, третій пшениці.
 Накладем копок — на небі зірок,
 Покладем стоги в чотири роги... (С. 268)

Картина доповнюється знову ж таки астральними символами: „накладем копок — на небі зірок, покладем стоги в чотири роги” (мається на увазі чотири фази місяця).

Щодо символу ярої пшениці, то Ксенофонт Сосенко пояснює його так: „Фраза «яра пшениця» має своє окреме значення, вона є символом збіжжя весняного, зродженого у весну світа, т.є. в його почині”⁷. Причому

⁷ Сосенко К., *Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера*. С. 168.

символ цей присутній у колядках і щедрівках як дохристиянської, так і християнської доби, з тією різницею, що в перших хлібні жертви приносяться астральним мітологічним божествам, а в других — Богові, церкві:

Будуть снопоньки як дробен дощик,
Будуть копоньки яко звідоньки,
Будуть стожецьки як місяченьки, —
Будуть молотнички — все парубочки.
Що снопочок, то хліба бохоночок,
Що колосочок, то пирожочок,
Що зернятчко, то проскурочка⁸.

У цій колядці бачимо поєднання астральної давньої символіки з християнською. Таке поєднання часто зустрічаємо і в інших обрядових текстах цього періоду. Наприклад, коли господиня несе кутю на покуть, до Дідуха (ще один з елементів жертвоприношення), то примовляє: „Прийми, праведне сонце та святі душеньки, свою їжу й питво, щоб і на той рік вам принесли”⁹.

У записах колядок і щедрівок В. Гнатюка знаходимо цікаву колядку про походження першого збіжжя і рослин (приводить К. Сосенко):

... А в тім гніздочку три голубоньки:
юж ся впустили в глибоке море,
В глибоке море на самое дно.
Винесли нам три пожитоньки:
Перший пожиток — возиме жито,
Возиме жито людям на хлібець;
Другий пожиток — яру пшениченьку,
Яру пшениченьку на проскіроньку,
До служби божой до церковоньки;
Третій пожиток — зелену траву,
Зелену траву для худобоньки¹⁰.

Як було раніше зазначено, „возиме жито” символізує хліб щоденний, а „яра пшениченька” не просто святковий, а святий, як тіло Ісуса Христа — „на проскіроньку, до служби божой, до церковоньки”, означаючи хлібну жертву Богу. В деяких колядках і щедрівках яра пшениця символізує не лише народження нового збіжжя, нового хліба, а є символом вічності людського буття, символом продовження роду:

⁸ Колядки і щедрівки. Зібрав В. Гнатюк. Київ, 1994. С. 35.

⁹ Килимник С.. Український рік у народних... С. 26.

¹⁰ Сосенко К.. Культурно-історична постать... С. 232–233.

Косив Стефусьо яру пшеницю,
 Бриніла, бриніла коса коло покоса, бриніла (рефрен)
 Матінка іде, вобідець несе.
 — Ой час, Стефусьо, на вобідець йти.
 — Покоса дійду, на вобід піду. —
 Покоса дійшов, на вобід не йшов.
     Косив Стефусьо яру пшеницю,
     Батенько іде, вобідець несе.
     — Ой час, Стефусьо, на вобідець йти.
     — Покоса дійду, на вобід піду.
 Покоца дійшов, на вобід не йшов.
 Косив Стефусьо яру пшеницю.
 Миленька іде, вобідець несе.
 — Ой час, Стефусьо, на вобідець йти.
 — Покоса дійду, на вобід піду. —
 Покоса дійшов, на вобід пішов. (С. 304).

Аналогічний мотив звучить у такому тексті щедрівки:

Ой дуб на березу низенько схилився,
 А син матусеньці у ніжки вклонився:
 — Мати ж моя, мати, час мені жениться!
 — Ой сину мій, сину, сину Василю,
 Да й пережди, сину, цюю осенину.
 — Мати ж моя, мати, довго цього ждати:
 Насіяв я жита, ні з ким буде жати... (С. 290)

Іноді астральні символи не поєднуються, а повністю підмінюються християнськими у фольклорних текстах:

А суть там в нього (господаря) тисові столи,
 А на тих столах лінні обруси,
 А на тих обрусах хліби пшеничні,
 Хліби пшеничні Богу Величні.
 ... Запросив він си а три гостоньки:
 Ігного гостонька — Господа Бога,
 Другого гостонька — святого Петра,
 Третього гостонька — святого Павла...¹¹

„Хліби пшеничні Богу величні” — символ хлібної жертви Богу, а космогонічні символи сонця, місяця, зорі (дрібного дощика) підмінено трьома християнськими святими: Господь Бог, святий Петро і святий Павло.

Як приклад ідентичної підміни божества-символу на заклинання нового врожаю та інших благ можна навести щедрівку-бажання, записану

¹¹ Там же. С. 170.

С. Килимником і приведена у праці „Український рік у народних звичаях в історичному освітленні”:

... Щоб у полі — врожайно,
Ой Даждьбоже!
На току буйно в пасіці — рійно,
Ой Даждьбоже!
У дворі збройно, в коморі — повно,
Ой Даждьбоже! і т.д.¹².

Після кожної стрічки повторюється рефрен „Ой Даждьбоже!”, який по суті і є обрядовою формулою для виголошення слави основному богу врожаю. Як зазначає автор, „у цьому рефрені закладена вся магічна сила щедрівки: це заклик-прохання життєдайного Сонця-бога, щоб він здійснив те, про що співається у кожному рядку щедрівки. Пізніше, з приходом християнства, цей рефрен змінився на „Дай Боже!”¹³

У деяких колядках і щедрівках оспівується праця біля хліба як праця святешна:

Чи є, чи нема господар дома?
В стодолойці є, житейко віє.
Ходімо ми му заколядуймо,
Чи не дасть він нам по коробойці?
Чи є, чи нема господинейка дома?
В світлоцьці є, хлібойко пече.
Ходімо ми їй заколядуймо,
Чи не дасть вона нам по кукілойці (С. 270).

Це зовсім не означало, що люди справді працювали у таке свято. Оспівування такої роботи біля хліба символізувало багатство, достаток, побажання цих благ господареві.

В новорічній поезії хліборобського циклу часто зустрічаємо засіб гіперболізації, особливо при зображенні багатства, доброти, порядності господарів, якою б убогою не була їхня оселя. Яскравими прикладами можуть бути тексти новорічних віншувань:

Дай же вам, Боже, у полі роду,
У полі роду, у хаті згоду.
Дай же вам, Боже, широкі ниви,
А на тих нивах рясні ячмена,
В перо пушисті, в зерно зернисті,

¹² Килимник С., *Український рік у народних звичаях...* С. 81.

¹³ Там же. С. 80.

В зерно зернисті, в колоси колосисті.
Віншуємо вам щастям, здоров'ям,
Щасливі свята, многії літа! (С. 324).

Або:

А за сим словом будьте здорові,
Господиненько з сего домоньку.
Не сама з собов, із господарьом.
Ой дай вам, Боже, у полі врожай,
У полі врожай на пшениченьку,
На рясні снопи, на густі копи.
Би-сте ходили межи копами,
Як ясний місяць межи зіздами.
Як ясна зоря межи зорями,
Так господиня межи копами (С. 324).

М. Грушевський про засіб гіперболізації у таких обрядових текстах писав: „Ті описи багатства, життя, краси, мудрості господаря, котрі містять вони, се не прості поетичні прикраси-перебільшення: се магічні закляття на щастя, оперті на вірі в чудодійну здібність слова наводити те, що ним сказали. Коли колядники малюють в таких перебільшених рисах багатство дому, нечисленні урожаї, безконечні стада господаря, вони зовсім не мають заміру описувати дійсність, і так не розуміють того хазяї — се була б нераз занадто гірка іронія! Колядники своїми розкішними образами накликають се багатство, щастя, шану і славу на свого господаря. . . ”¹⁴

Аналогічні перебільшено-символічні побажання на новий врожай, на багатий хліб подибуємо і в новорічних засівалках:

Василева мати
Пішла щедрувати,
На новеє літо
Роди, Боже, жито,
Жито й пшеницю,
Всяку пашницю.
З колосочка — жита мірочка,
А з снопочка —
Жита бочка.
В діжечці схід —
А на столику спір,
А нам винеси пиріг (С. 329).

¹⁴ Грушевський М., *Історія української літератури*. Київ, 1993. Т. 1. С. 136.

У наведеній засівалці зустрічаємо ще один вид обрядового хліба, що випікається у різдвяні свята. Це пироги. Особливо часто співається про пироги у дитячих жартівливих колядках і щедрівках:

Бігла теличка та з березничка,
Та в дядків двір.
Я тобі, дядьку, заколядую,
Тільки дай пиріг.
Як не даси пирога,
Візьму вола за рога.
Та поведу на моріг,
Зіб'ю йому правий ріг.
В ріжок буду трубити,
А воликом робити.
Хвостом буду поганяти,
Хліб-сіль заробляти,
Батька й матір годувати (С. 332).

Пирогами обдаровували колядників, щедрівників, пригощали гостей. Пироги носили діти „вечеряти” бабі-повитусі та хрещеним батькам. Обряд носіння „вечері” вже належить до родинного кола новорічних обрядів. Пироги також символізували багатство і достаток. Саме тому на Багатий Вечір батько, ховаючись за пирогами та калачами, питав, чи бачать його діти. Коли вони відповідали, що ні, то він казав, що аби й на той рік так не бачили. Але можна прослідкувати і більш давню символіку цієї страви. Як зазначає О. В. Ковальчук, слово „пиріг” у доіндоевропейській мові означало „хліб Місяця”¹⁵. Цю ж думку доводить нам і К. Сосенко: „... Це символічна страва, злучена з культом місяця й пагадуюча полумісяць, або серп місяця. ... Пшеничне зерно — золотисте, овальне й розділене на дві півкруглі половинки, це немов злучені в мініатюрі: місяць на склоні новні та місяць-молодик... Так виходило би, що пироги з пшеничею це всесторонній символ місяця: зверхною подобою зерна пшениці, її продуктом — пшеничною мукою та пшеничною начинкою, а в кінці зверхною подобою пирогів. Пироги з маком, це подвійна символіка: бо крім їх символічної подоби є в них і символічний внутрішній зміст пирогів. Мак на Святий Вечер це символ сівкості й розродчості, яку так само приписують силі місяця. ... Одже пироги з маком — це подвійний символ — місяця і зорі”¹⁶. Із сказаного вище бачимо, що основна обрядова різдвяна страва кутя символізує окрім багатства і нового врожаю ще й місяць (варіативність у зна-

¹⁵ Ковальчук О. В., *Українське пародознавство*. Київ, 1992. С. 32.

¹⁶ Сосенко К., *Культурно-історична постать...* С. 135–136.

ченні символу). Чи не тому, коли ворожать на куті у Святий вечір, то підкидають її вгору.

Різдвяні театралізовані народні дійства „Маланки” та „Водіння кози” за основу також мають хліборобські мотиви. Вже сама коза, як відомо, є у нашого народу символом родючості й достатку:

Де коза ногою, там жито копою,
Де коза рогом, там жито — стогом!

Ці слова, очевидно, збереглися з тих часів, коли в давнину, носіючи зерно, замість боронування заганяли на поле череду кіз і ті своїми копитцями загортали його на потрібну глибину, не затоптуючи поля.

Завершується хліборобський цикл зимових календарних свят Масляною. Сам обряд Масляної означає відродження сонця, тому великі круглі млинці та вареники (найчастіше з сиром), які готують у ці дні є космогонічними символами сонця і місяця. На Масляну найбільш поширені родинні гостини, де співали застольних пісень, в яких славили хлібосільність господарів, бажали їм доброго врожаю, аби і на той рік мали чим приймати гостей:

Ой, вип'ємо, родиню,
Щоб нам добре родило,
І житечки, і овес —
І зібрався рід увесь¹⁷.

Жито і овес у цій пісні виступає символом міцності родинної спілки в усяких випробуваннях долі, в добрі і лихі часи хліб об'єднує людей, а надто родину. Аналогічним прикладом може бути українська народна застольна пісня „Зелене жито, зелене...”, де ідентичну символіку заключають в собі жито, пшениця, ячмінь, овес.

Весняний хліборобський цикл фольклору також містить у собі багато символіку хліба. Вже в перших веснянках-закличках жито, пшениця виступають символами-заклинаннями на майбутній врожай:

— Ой весно, весно, днем красна,
— Що ж ти нам, весно, принесла?
— Принесла я вам літечко,
Ще й рожевую квіточку,—
Хай вродиться житечко,

¹⁷ Воропай О., *Звичаї нашого народу*. Мюнхен, 1958. С. 201.

Ще й озимая пшениця
І усякая пашниця¹⁸.

Навіть дитячі весняні ігри-заклички сповнені магічної символіки заклинання на „дощик” і „сонечко” над хлібним полем. Як приклад наведемо відомі усім:

Дощику, дощику.
Зварю тобі борщику
в полив'янім горщику,
та поставлю на дубочку
та на самому вершочку,
дубочок схитнувся,
а борщик линувся —
цебром, відром, дійничкою
над нашою пшеничкою¹⁹.

Або:

Зійди, зійди, сонечко,
на дідове полечко,
на бабине зіллячко,
на наше подвір'ячко²⁰.

У деяких цільових веснянках виражено пряме прохання до Бога за майбутній врожай:

Вроди, Боже, жито,
І густе, й велике,
Колосом колосисте,
Ядром ядрянисте.
Вроди, Боже, ярі,
Чисто й колосисто,
Ядром ядрянисто²¹ (№ 187).

В цьому тексті знову ж на першому місці бачимо „жито”, як хліб щоденний і „ярі” (згадаймо: „яра пшениця”) як хліб святковий. В деяких

¹⁸ Скуратівський В., *Що ти нам, весно, принесла?* В кн.: — *Дванадцять-місяців. 1994 рік.* Київ, 1993. С. 45.

¹⁹ Польові записи. Записала Янковська Ж. О. в с. Лисиче Славутського району Хмельницької області від Борозенко Євгенії Улянівни, 1913 р.н. Подальші тексти польових записів з цього ж джерела.

²⁰ Польові записи. . .

²¹ Обрядові тексти з вказівкою на № взяті з видання: *Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі* (За ред. Москаленко М.). Київ, 1988.

текстах хліборобських веснянок закладено всю програму, відображено весь процес вирощення хліба від початку до кінця:

Орел поле ізорав,
 Пшеницю засіяв,
 Крилечками зволочив,
 Дрібний дощик примочив.
 Щоб косарі скосили,
 Молодиці згребали,
 А дівчата зв'язали —
 На коровай держали (С. 87).

Часто у веснянках згадується бог весняної плодючості, весни і сонця Ярило:

Волочився Ярило по всьому світу,
 Полю жито родив, людям — діток плодив.
 Де він ногою — там жито копою,
 А де він походить — колос уродить (№ 173).

Бог Ярило, а також жито в даному випадку є не лише символом багатого майбутнього врожаю, але й символізує вічність буття, продовження роду, тому Ярило «людям діток плодив», бо як буде хліб, то буде продовжуватися рід людський.

Як дізнаємося з багатьох досліджень, пізніше уособленням Ярила став святий Юрій, до якого у веснянках звертаються з аналогічним проханням:

Юрію, вставай рано,
 Відмикай землю,
 Випускай росоньку
 На теплее літо,
 На буйнее жито,
 Ядристее,
 Колосистее! (№ 174)

Саме у дні зустрічі весни припадає християнське релігійно-родинне свято Великодня, коли випікають обрядовий хліб — „паску” або „бабу”, що містить в собі також символіку космогонічну. Як зазначає К. Сосенко, „паска є комбінованим символом місяця і сонця”²².

Менш розгалужена, хоч і дуже важлива, символіка хліба у поетичних текстах русалій (Зелені свята), петрівчаних та купальських. Це

²² Сосенко К., *Культурно-історична постать...* С. 115–124.

дні найщедрішого сонця, найвищого буяння природи і визрівання хліба. Тому русальні пісні на хліборобську тематику найчастіше виконують обережливу функцію:

Проведу я русалочки до бору,
Сама вернуся додому!
Он коли ж ми русалочки проводили,
Щоб до нас часто не ходили
Да нашого житечка не ламали,
Бо наше житечко в колосочку,
А наші дівочки у віночку (С. 120).

Ця обережлива функція містить в собі двояку символіку: перше — збереження врожаю від зглумлення та злих сил; у другому випадку можна провести паралель з весільною символікою, де колос символізує дівочу косу. І слова „наше житечко в колосочку, а наші дівочки у віночку” означають, що у цей переджнивний час не одружуються, весілля плануються на осінній період, коли зібрано весь урожай. Цей мотив виразно звучить у такій пісні:

Ой ходила та (Маруся) по полю,
Вибирила пшениченьку з кукілю.
Ой їхав же той Петруньо, шапку зняв:
— Боже тобі, (Марусенько), помагай,
Буде з цієї пшениченьки коровай.
Буде з цієї пшениченьки насіння,
Сподівайся, (Марусенько), весілля.
Будуть з цієї пшениченьки колоски,
Сподівайся, (Марусенько), колиски (С. 123).

В останніх двох текстах дуже чітко проглядає переплетення календарно-обрядового і родинного мотивів.

Очевидна паралель: буяння природи, досягання врожаю і „буяння” та „досягання” почуттів, визначення симпатій серед молоді. Бачимо і взаємозалежність цих паралелей. У літню відновідальну пору жнив, в пору важкої праці і нечастих побачень ніби „дозріває” в юних душах почуття кохання і тільки після того, як впорано хліб, наречені зможуть стати під вінець.

Таку ж символіку має і купальська пісня „Помагайбі, Миколо, куди йдеш?”:

— Помагайбі, Миколо, куди йдеш?
Де ж твоя пшениченька, що ти жнеш?
— За гаєм, дівчата, за водою,

Буду жати з Ганнусею молодою.
 — Помагайбі, Ганнусю, куди йдеш?
 Де ж твоя пшениченька, що ти жнеш?
 — За гаєм, дівчата, зелененьким,
 Буду жати з Миколою молоденьким (С. 173).

Процес вижинання пшениці символізує одруження, а, отже, і продовження роду.

Серед купальських пісень теж зустрічаємо тексти-заклинання на добрий врожай:

Марія Йвана в жито кличе,
 Марія Йвана в жито кличе:
 — Ой ходім, Іване,
 В нашім житі сам Бог ходить,
 Сам Бог ходить — жито родить,
 Ядро — з відро, колос — на добро! (№ 197)

Крім цього відомо, що у це свято активізують свою діяльність злі сили. Ю. З. Круть у праці „Хліборобська обрядова поезія слов'ян” наводить зразки текстів проклять, які говорили чаклуни, коли „робили закрутки” на хлібному полі: „Закручую колоски в землю, а лихо в сім'ю”, „Закручую навпаки, щоб не було ні хліба, ні муки”, „Хто буде жати, то буде лежати, хто буде косити, буде голосити”²³. Тому купальські пісні були сповнені обережливої магії проти відьомської сили:

Купала Івана на вулицю звала:
 — Ходім, Іване, на вулицю,
 Та підемо в чисте поле,
 В чисте поле — жито глядіти,
 Від змії, від злої відьми:
 Вона в полі заломила ламає,
 У корів молоко забирає (№ 199).

Петрівчані пісні уже сповнені жнивного духу. На цей час уже колос новий, стиглий, тому святу Петра і Павла часто приурочують обряд зажинок. Кажуть, що і соловей в цей час покидає співати, бо „колоском удавився”:

Та вже ячмінь колос викидає,
 Соловейка голос покидає;
 Та вже ж ячмінь колос та й викинув,

²³ Круть Ю. З. *Хліборобська обрядова поезія слов'ян*. С. 41.

Соловейко голос свій покинув,
У ячмені колос набростився,
Соловейка голос змінився (С. 153)

Весь жнивний фольклор сповнений урочистого пафосу. Робота біля хліба була хоч і важкою, але приємною і виконувалась поважно, з душею, статечно, з гордістю за вирощений урожай. Таким настроєм сповнені, жнивварські та обжинкові пісні:

Ой добраніч, широкее поле,
Жито ядренее!
Добраніч, на задоров'я,
Жнії молодії, серпи золотії!
Приходьте завтра ранесенько,
Як солнійко зійде, росиця опадє;
Та приносьте по бохону хліба,
По білому сиру.
Вже солнійко зійшло, росиця опала,
А мої жнійки не бували.
Чи повтомилися, чи позморилися,
Чи на мене, нивку, забулися?
— Ми не позморилися, не повтомилися
І на тебе, нивку, не забувалися (С. 213).

У цьому тексті зажинкової пісні знову бачимо символ астральної трійці — „серпи золотії” (місяць), „солнійко” (сонце) і „росиця” (дрібен дощик). Жнивні пісні найбільш історично та класово поділені. В них відображені жнива убогі і багаті, на своєму полі й у пана, у добрих господарів і злих, що не платять і не годують за важку працю:

Ой заспіваймо, нехай вдома почують,
Ой нехай же нам вечеройку готують.
Утомила нас та широкая нива,
Що тепер нам і вечера немила.
Ой не так нива, як високії гори,
Ой не так гори, як широкі загопи.
Не так загопи, як малейкеє жито, —
А вже ж нам спину, як кием перебито! (С. 217–218)

В обжинкових піснях найчастіше зустрічаємо символ-образ обжинкового вінка. Його з колосся сплітали дівчата, прикрашали польовими квітами і одягали ним найкращу жницю. Цей вінок символізував щедрий врожай та успішне завершення жнив, а своєю колоподібною формою нагадував сонце (коло сонця) і безперервне коло хліборобського циклу обрядів. Повертаючись із поля в день завершення жнив, жінці

в обжинкових піснях вшановували цей вінок, „вищий від плота, ще дорожчий від золота”:

Котився віночок по полю,
 Просився в хазяїна в стодолу:
 Пускай, хазяїн, в стодолу,
 Вже я набувся на полю,
 Вже я на полю набувся,
 Буйного вітру начувся,
 Ранньої роси напився.
 Я недовго полежу,
 Зараз в поле побіжу (С. 247).

Або:

Маяло житечко, маяло,
 Як у полі стояло;
 А тепер не буде маяти,
 А буде в стодолі лежати.
 До межі, женчики, до межі,
 Бо мої пиріжечки у діжі.
 До краю, женчики, до краю,
 То я вам пиріжечка покраю.
 Котився віночок по полю
 Просився женчиків додому:
 — Візьміте мене, женчики, з собою
 Та занесіть мене до господаря в стодолу,
 Бо я вже в чистім полі набувся,
 буйного вітречку начувся,
 Од ясного сонечка нагрівся,
 А дрібного дощика напився.
 Нехай же я у стодолі одночину,
 Поки вивезуть знов на ниву (С. 249).

Обжинковий вінок увібрав у себе космогонічні символи „буйного вітречку”, „ясного сонечка”, „дрібного дощика”. Персоніфікація його є відгомонам обожнювання нашими предками навколишньої природи. У наведеному тексті слова «я не довго полежу, зараз в поле побіжу» означають початок нового циклу хліборобських робіт, а саме: посів озимих і т.д.

У деяких регіонах України обжинковий вінок називають короною, що теж відображено в обжинкових піснях:

Ходив Бог по полю — загубив корону.
 Наші жниці жали — корону підібрали,
 Корону підібрали — господарю віддали,

Судив Бог пожати — суди, Боже, поживати
 В користі і в радості,
 В доброму здоров'ї!
 Дайже, Боже, на току стогами,
 А в діжі — підходом,
 А у печі — ростом,
 А за столом — ситтю!
 Суди, Боже, осені діждати,
 Дочок віддавати, синів оженити,
 Пива наварити — і нам погуляти! (№ 222)

Ця обжинкова пісня зберігає давню символіку — поклоніння богу-Сонцю: «Ходив бог по полю (Дажбог) — загубив корону». Як бачимо з цього тексту (і це не поод кола обрядів є проведення в осінній період весіль (родинний обряд). Це, можна сказати, найбільш яскравий приклад накладання кіл календарної і родинної обрядовості.

Чи не найбільш розмаїта і символіка хліба, у весільному фольклорі. Особливо яскравою символічною формою відзначається паралель: «жито жати — заміж дати»; зріле жито (колос) або волоття проса — дівоча коса:

Ой на горі жито, а в долині просо;
 жаль мені тебе, моя русявая косо!
 Ой просо, просо волоття!
 Ой косо, косо золоття!²⁴ —

співається у весільній пісні.

Серед атрибутів весілля хліб займає особливе місце, у різних формах ним освячуються майже всі обрядові весільні дії. А форми ці дуже різноманітні: паляниці, калачі, шишки, гуси, парки, коровай, зерно для обсіпання молодих та ін. Особливо яскравою і багатозначною символікою у весільному фольклорі наділений коровай. Насамперед про найбільш загальну символіку цього ритуального хліба К. Сосенко зазначає, що „таким самим (як паска і калач) скомбінованим символом сонця і місяця є весільний коровай, про що наглядно свідчать весільні пісні до коровай, згадуючи і місяць, і сонце”²⁵.

— Вітай, вітай, святий короваю,
 вітай, вітай, гість із Божого дому.
 Де ж ти був, святий короваю,

²⁴ Потебня А. А., *Объяснения Малорусских и сродных народных песен*. Варшава, 1883. С. 43.

²⁵ Сосенко К., *Культурно-історична постать...* С. 124–125.

Що ж ти бачив з Божого дару?
 — Бував же я у чистому полі,
 Стояв же я ярою пшеницею,
 А тепер стою на тисовім столі.
 Бачив же я місяця з зорею,
 Бачив же я обоє ясенькі.
 Не єсть то ясенький місяченько,
 А єсть то мій рідний батенько,
 Не єсть то ясенька зоренька,
 А єсть то моя рідна матінка.
 Сидять собі двоє, сидять красенько,
 Сповняють собі повні повненькі.
 Сидять собі в новенькій світлиці,
 Сповняють медом-вином скляниці,
 Золотом сяють — мед-вина наливають (№ 393).

Уже тільки з цієї весільної пісні можна уявити, наскільки полісемантична система символіки закладена у цей хліб. Насамперед, це ритуальний жертвний хліб, „гість із Божого дому”, „дар Божий”, як його називають під час обдаровування ним гостей. Ніби продовженням обжинкових пісень є слова „бував же я у чистому полі, а тепер стою на льняному обрусі”, як хліб святковий, обрядовий. І разом з тим бачимо зосередження астральної символіки в тому, що батько короваю — „то ясний місяченько”, а мати — „то ясенька зоренька”.

Схожа за багатством символіки є інша коровайна пісня:

— Ладо моє, Ладо моє, що є на тім короваї?
 — Єсть на нім зорка і місяць ясенький.
 — Ладо моє, Ладо моє, що є на тім короваї?
 — Єсть на нім райські пташеньки.
 — Ладо моє, Ладо моє, що є на тім короваї?
 — Єсть на нім житнєє колосся.
 — Ладо моє, Ладо моє, що є на тім короваї?
 — Єсть на нім вишні і черешні.
 — Ладо моє, Ладо моє, що є на тім короваї?
 — Єсть на нім білії обруси (№ 225).

Ладо, Лад — це божество щастя, злагоди. „Зорка і місяць” на короваї — вже згадані символи астральної двійці; „райські пташеньки” — двоякий символ: 1) якщо маються на увазі голуби, то це символ сімейної злагоди, вірності; 2) символ причетності душ померлих предків, аби вони сприяли в житті молодим. „Житнєє колосся” — символ життя і продовження роду; „вишні і черешні” — символ достатку; „білії обруси” символізують моральну чистоту, найкращі етичні переконання.

Випікання короваю вимагало неабиякої обізнаності. Фольклор засвідчує нам цілі ритуали застосування магічних дій, чисел, заклинань у процесі виготовлення цього обрядового хліба:

Ніхто не вгадає,
Що в нашому коровайі,
Із семи полів пшениця,
Із семи криниць водиця,
Від семи курок яйця,
Що нанесли місяця марця²⁶.

В цій пісні символічно-магічне навантаження заключає в собі щасливе магічне число сім. А, скажімо, для того, щоб коровай гарно спікся, вихваляли- замовляли піч:

А в нашій печі
Золотії плечі,
А срібнії крила,
Щоб коровай загнила²⁷.

Навіть вода якою вмивали коровай і мили руки коровайниці, мала особливе призначення: її виливали під вишню (символ кохання, символ дерева життя і продовження роду):

Ми під вишню ходили,
Ми водицю носили,
Ми вишеньку підлили,
Ой щоб наша вишенька родила,
Щоб Галюня Василя любила²⁸.

Ритуал розділення короваю між гостями починається урочистим його внесенням і обрядовою піснею:

Ой засвіти, Боже, з раю   *2 рази*
До нашого короваю.
Ой засвіти ясененько   *3 рази*
Розкраяти дрібнесенько²⁹.

Спочатку середину короваю з гільцем (символ дерева життя) віддають молодим, тоді дрібно крають і обділяють всіх гостей із закличком

²⁶ Польові записи...

²⁷ Польові записи...

²⁸ Польові записи...

²⁹ Польові записи...

«Дар Божий!» (підтвердження жертвовного значення цього обрядового хліба), а «підошву» (нижню частину) підносять музикам.

Всі інші форми весільного хліба беруть незамінну участь у виконанні самого обряду і менше відображені у поетичному фольклорі.

Звернення до даної теми дало змогу проаналізувати велику кількість фольклорно-обрядового матеріалу з точки зору багатозначності у ньому символу хліба. Поетична образна система значень цього символу дає змогу судити про рівень осмислення та ставлення народу до своїх духовних і моральних цінностей, естетичного бачення світу. Нам вдалося розглянути полісемію символу хліба у потрібному колі обрядового фольклору українців. Різноманітні прояви обрядового використання хліба та поетичної його символіки в обрядовому фольклорі тим більше заслуговують на увагу, що вони зумовлені різними сторонами морально-етичного, естетичного та релігійно-культурного світогляду і побуту українців. Тому центральною проблемою при розкритті теми стало питання про те, в чому полягає внутрішній зміст символу хліба в обрядових текстах.

Наступним етапом роботи могло б бути висвітлення значення символу хліба в різних жанрах фольклору: в пісенному фольклорі, прислів'ях та приказках, загадках, замовляннях і заклинаннях, у казках.

THE POETIC SYMBOLISM OF BREAD IN UKRAINIAN FOLKLORE OF RITUALS

Bread has long been a symbol of the spirituality, moral purity and inner culture of the Ukrainian people. In Ukrainian folklore the symbolism of bread is connected with, among others, the cult of the sun and the moon. The round shape of bread, resembling that of the sun, is symbolic in itself. The cult of a symbolic deity of a new rich harvest is the source of a Christmas custom of bringing into the house a sheaf of corn, such as wheat. Certain songs exhibit a mythological symbol of bread in the system of the 'astral trinity', an old pagan as well as a new Christian one.

In order to demonstrate the inner poetic meaning of the symbolism of bread in Ukrainian folklore, the author has analyzed numerous Ukrainian ritual songs connected with particular periods in the calendar of rituals. These include Christmas and New Year wishing songs (koladki and shchedrivki), songs of the week before Lent, songs associated with Easter (vesnyanki), those sung on Whit Sunday (rusalne pisni) or on the night of the summer solstice (kupalne pisni), songs connected with St. Peter and Paul's day (petrivchane pisni), songs of harvest and harvest home, as well as those sung at wedding receptions, valuable for their rich content.